

Begravningsplatsernas kulturarv

En handledning från
Sveriges hembygdsförbund

Författare: Peter Olausson och Michael Lehorst.

Layout: Olov Norin.

Omslag: Roslags-Kulla kyrka. Foto: Bengt A Lundberg.

Utgivare:

Sveriges hembygdsförbund
Sabbatsbergsvägen 6
113 61 Stockholm
Tel. 08-34 55 11
www.hembygd.se

Innehållsförteckning

Begravningsplatsernas kulturarv	5
Begravningsplatsernas betydelse för hembygdsrörelsen och släktforskningen	6
Kyrkogårdarnas utveckling genom tiderna	7
En spegling av samhället	7
Litteraturtips	8
Vilka lagar och regler gäller – och vem har ansvaret?	9
Begravningslagen	9
Kulturmiljölagen	10
Kyrkoantikvarisk ersättning – KAE	10
Vem bestämmer vilka gravvårdar som är kulturhistoriskt värdefulla?	10
Vem har ansvaret för vården av gravvårdarna?	11
Hur är rutinerna när gravrättsinnehavare saknas?	11
Hur kan hembygdsföreningar bidra?	12
Lära känna begravningsplatsens kulturarv	12
Ta tillvara begravningsplatsernas kulturarv	13
Använda och utveckla begravningsplatsernas kulturarv	14
Hur kan vi samverka med kyrkans organisationer och kulturmiljövården?	15
Samverkan när kulturarvet ska värderas	15
Samverkan vid vård av kulturarvet	15
Samverkan för att göra kulturarvet mer tillgängligt	15
Begrepp, aktörer, styrmedel, litteratur och länkar	16
Begrepp	16
Aktörer	16
Styrmedel	17
Litteratur	17
Digitaliserad information	17

FOTO: MICHAEL JOHANSSON

Begravningsplatsernas kulturarv

Det här är en handledning om hur du och din förening kan ta tillvara begravningsplatsernas kulturarv. Hembygdsrörelsens fokus ligger på att gravvårdar ska bevaras på begravningsplatsen. Vi tycker att det är viktigt att historien om de som en gång levt ska kunna berättas och upplevas.

Det finns lagar och bestämmelser som reglerar verksamheten vid våra svenska kyrkogårdar. Sätter man sig in i vad som gäller och vem som har ansvaret, har man möjlighet att på ett konstruktivt sätt arbeta för att bevara kyrkogårdens kulturarv och göra det levande för andra. Detta är något av det vi tar upp i den här handledningen.

Att begravningsplatser töms på gravvårdar är – som hembygdsrörelsen ser det – ett samhällsproblem på många olika sätt. Det handlar inte bara om det förgångna utan också om kulturarvets roll för en lokalt hållbar utveckling, kanske särskilt i små bygder där begravningsplatsen har en viktig roll för det sociala livet. Det här har många påtalat inom hembygdsrörelsen. Flera motioner till hembygdsrörelsens riksstämma har tagit upp frågan om vad som kan göras för att motverka den här nedmonteringen av kulturarvet. Frustrationen är stor i många bygder över att en kär plats förvandlas. Lokal historia försvinner med

borttagna gravstenar. Möjligheten att använda begravningsplatsen som ett besöksmål kan också i värsta fall spolieras.

Som en följd av de olika motionerna om kyrkogårdens kulturarv har Sveriges hembygdsförbund initierat ett samråd med representanter för Svenska kyrkan och Sveriges Släktforskarförbund – vi har olika uppdrag men delar engagemanget för våra svenska kyrkogårdar. Genom samtal och i samverkan kan vi göra mycket för att rädda den här delen av kulturarvet. Regionala konferenser har anordnats inom hembygdsrörelsen och en stor nationell konferens arrangerades i Skara våren 2019; filminspelningen från konferensen är ett viktigt kunskapsunderlag för det fortsatta arbetet. Vi har också samlat våra tankar från arbetet med kyrkogårdarnas kulturarv i den här handledningen.

I handledningen vill vi ge de många inom hembygdsrörelsen som är intresserade av kyrkogårdsmiljöerna en del verktyg i arbetet för att bevara och utveckla dem. Det finns mycket att läsa om såväl kyrkogårdarnas historia, exempelvis hur man kan dokumentera gravvårdarnas berättelser i nutid. Vi ger också några tips till sådan vidareläsning.

FOTO: MICHAEL JOHANSSON

Skå kyrka på Färingsö i Stockholms län.

Begravningsplatsernas betydelse för hembygdsrörelsen och släktforskningen

Kyrkomiljöerna är viktiga för såväl hembygdsrörelsen som släktforskare. De gravvårdar som rests till minne av hembygdens människor är inte bara en del av den lokala kyrkohistorien, utan är också tätt sammanvävda med bygdens historia.

Kyrkogårdarna är viktiga mötesplatser, kanske särskilt på landsbygden men också i tätorter och städer. Här möts människor för att minnas, eller av ren nyfikenhet på de där männen, kvinnorna och barnen som levde förr.

Gravvårdar är både minnen och berättare av historien. De har betydelse för enskilda personer men kan också vara intressanta för fler. Gravarna är minneskapslar för de som bor i bygden idag, de som lämnat den, men också för besökare och inflyttade från andra hembygder.

Påminnelsen om tidsspannen i det nära landskapet kan leda till att man vill veta mer och förstår värdet av att kulturarvet förs vidare. Det är vad hembygdsrörelsen gör och den strävan driver också många som släktforskare. Det är därför ingen slump att hembygdsvänner och släktforskare hör till de som engagerat sig mest för att värna om begravningsplatsernas kulturarv.

Gravstenarnas inskriptioner är vittnesbörd om människor som det kanske inte finns något annat kvar efter – kanske inte ens i kyrkoböckerna, om man kommer en bit bakåt i tiden. Hur budskapet på stenarna är formulerat kan vara pusselbitar till den historia som man vill skriva. Stenmaterial, utsmyckningar och placering på begravningsplatsen kan också säga en del om ursprung, social status och religiösa föreställningar för människor genom tiderna.

FOTO: HOLGER ELLGAARD, WIKIPEDIA CCBYSA

Skogskyrkogården i Stockholm.

Kyrkogårdarnas utveckling genom tiderna

Kristna begravningar började förekomma i Sverige för mer än tusen år sedan. Då hade många av platserna redan använts för förkristen kult och begravning sedan yngre järnålder. Sedan dess har traditioner kring begravning och kyrkogårdsmiljöerna förändrats, en förändring som har sett olika ut över landet. Många upplever att förändringen har accelererat under de senaste årtiondena, när gravvårdar i snabb takt tagits bort.

EN SPEGLING AV SAMHÄLLET

Det har i alla tider funnits system för vem som har haft rätt att bli begravd på en kyrkogård. Det har också spelat roll för placeringen på kyrkogården. Ett grundläggande tema har varit att den status som personen haft i samhället, också har återspeglats på kyrkogården. Personer med särskild betydelse i samhället blev ofta begravda ”i takdroppet” nära kyrkobyggnaden. Var du präst eller av adlig börd kunde du ända fram till början

av 1800-talet bli begravd inne i själva kyrkan, i kryptor eller i ett särskilt begravningskapell.

Ofta har begravningar också baserats på kön eller geografisk hemvist i form av särskilda byagravar. Det system med så kallade familjegravar, som vi är vana vid, började mer allmänt att etableras först under 1800-talets senare del. Det är också då som gravstenar med inskriptioner introducerades på allvar. På en del kyrkogårdar finns det visserligen äldre stenar, också för vanlig allmoge, men vanligare var de enkla träkorsen. I den mån de inte återanvändes ruttnade korsen och försvann med tiden.

De markerade gravplatserna hade alltså i allmänhet en ganska kort omloppstid, särskilt när befolkningen ökade från 1700-talets mitt. Detta skapade platsbrist på kyrkogårdarna. Man begravde gärna i varv, så att den döde helt enkelt hamnade där det fanns plats i anslutning till föregående begravning. Kyrkogården betraktades som en allmänning och blev snabbt anonym, när minnet bleknade och korsen försvunnit.

Gravfält från Järnåldern i Hjorthammar, Blekinge.

Begravningsplats i Porjus. Många på 1800-talet fick nöja sig med ett enkelt träkors.

Familjegravar var vanliga vid förra sekel-skiftet. På bilden syns riksdagsmannen Lars Johan Carlsson-Frosteruds gravsten.

Den svenske uppfinnaren John Ericssons gravkapell i Filipstad.

Även om det som sagt finns en hel del äldre undantag har de flesta gravstenarna på dagens kyrkogårdar sitt ursprung under 1800-talets slut. Det var då familjegravar, många köpta på evig tid, började bli populära. Det återspeglar en positiv samhällsförändring där många fick det bättre ställt, inte minst bland landsbygdens bönder. Man hade råd med lyxen att skriva familjens namn i sten för framtiden.

LITTERATURTIPS

Om utvecklingen på kyrkogården finns det mycket intressant att läsa, till exempel i boken

Minnets stigar. En resa bland svenska kyrkogårdar (2001) av Anita Theorell och Per Wästberg, med utsökta foton av Hans Hammar skiöld. Även Louise Hagbergs *När döden gästar* (1937) kan rekommenderas som kompletterande läsning och, i kortare format, Eva Grönwalls *Kyrkans begravningsplatser förr och nu* (2017).

En bra guide till hur begravningsplatser har utvecklats under de senaste tusen åren har vi genom Markus Dahlbergs föredrag vid SHF:s nationella kyrkokonferens i Skara 2019. Filmen och föredraget hittar du via länkar i avsnittet *Begrepp, aktörer, styrmedel, litteratur och länkar*.

Länna kyrka i Uppland.

Vilka lagar och regler gäller – och vem har ansvaret?

När vi arbetar med en kyrkogårds kulturarv är det viktigt att känna till vem som har ansvaret och vilka lagar och regler som gäller. De olika aktörerna, bestämmelserna och begreppen kursiveras i det följande och listas med länkar nedan. Det kan vara svårt med juridik, men kom ihåg att du alltid kan fråga kyrkogårdsförvaltningarna och länsstyrelsen om du behöver råd. De finns där för att hjälpa till. I det här avsnittet tar vi upp vem som har ansvaret, samt viktiga lagar, bestämmelser och begrepp.

Begravningslagen reglerar själva **begravningsverksamheten** och dess finansiering. **Kulturmiljölagen** reglerar hur det kyrkliga kulturarvet ska tas om hand och hur detta ska finansieras. **Begravningsavgiftens** och den **kyrkoantikvariska ersättnings** användning är central för tillvaratagandet och utvecklingen av kyrkogårdarnas kulturarv.

BEGRAVNINGSLAGEN

Begravningsverksamhet är de olika åtgärder som har direkt samband med förvaltningen av allmänna begravningsplatser. **Huvudmän** är församlingar inom Svenska kyrkan (i fortsättningen skriver

vi församlingar) samt Stockholms och Tranås kommuner. De ska anordna och hålla allmänna begravningsplatser med ett tillräckligt antal gravplatser och hålla begravningsplatsen i ordnat och värdigt skick. Tjänster som ingår i begravningsavgiften, och som är utan kostnad för dödsboet är bland annat gravplats på allmän begravningsplats i 25 år.

Gravrättsinnehavaren får (efter tillstånd av den som upplåter platsen) förse gravplatsen med en gravanordning. Den som har **gravrätten** får bland annat smycka graven och (efter upplåtarens tillstånd) överlåta gravrätten. Man kan också bestämma om att gravrätten ska övergå till någon annan när innehavaren avlider. Dessutom får man återlämna gravrätten till församlingen vid vilken tidpunkt som helst. Utöver att man ska hålla graven i ordnat och värdigt skick ska man se till att den inte utgör en fara för besökarna. Den så kallade **upplåtaren** (församlingen) har sitt ansvar för att påtala om gravplatsen är vanvårdad. Upplåtaren ser också kontinuerligt över säkerhetsfrågorna på kyrkogården genom att pröva gravstenarnas förankring genom till exempel dubbning.

När en gravrätt har upphört tillfaller under vissa förutsättningar gravanordningen upplåtaren. Om gravanordningen anses vara kulturhistoriskt värdefull (se nedan om värdering) ska den om möjligt bevaras inom begravningsplatsen.

Sju **länsstyrelser** i landet har tillsyn över begravningsverksamheten.

KULTURMILJÖLAGEN

Syftet med **kulturmiljölagen** är att skydda värdefulla kulturlämningar, fornfynd, byggnader, kyrkomiljöer och kulturföremål. Lagens fjärde kapitel handlar om de kyrkliga kulturminnena, och omfattar de kyrkobyggnader som ägdes av Svenska kyrkan i samband med relationsändringen med staten, år 2000. Bestämmelserna i fjärde kapitlet omfattar inte bara själva kyrkobyggnaden utan också kyrkotomten, de kyrkliga inventarierna och begravningsplatsen.

Av 4 kap. 2 § framgår att kyrkobyggnader och kyrkotomter ska vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas. Av 4 kap. 11-13 §§ om begravningsplatser framgår bland annat att...

- ...begravningsplatser är sådana områden eller utrymmen som avses i begravningslagen,
- ...i vården av en begravningsplats ska dess betydelse som en del av kulturmiljön beaktas,
- ...begravningsplatsen ska vårdas och underhållas så att dess kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas,
- ...bestämmelserna omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader, fasta anordningar som murar och portaler samt vegetation, och
- ...för begravningsplatser anlagda före 1939 krävs länsstyrelsens tillstånd för att på något sätt väsentligt ändra begravningsplatsen, riva eller väsentligt ändra fast anordning eller vegetation.

Svenska kyrkans församlingar, Tranås kommun och Stockholms kommun har detta ansvar för begravningsplatserna.

Länsstyrelsen har ansvar för det statliga kulturmiljöarbetet i länet, och har hand om tillsynen och tillståndsprövningarna angående begravningsplatserna enligt kulturmiljölagen.

KYRKOANTIKVARISK ERSÄTTNING – KAE

Enligt 4 kap. 16 § kulturmiljölagen har Svenska kyrkan rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga

kulturminnena. Detta kallas kyrkoantikvarisk ersättning (KAE).

Ersättningen kom till som en del av uppgörelsen när kyrkan skildes från staten. Uppgårelsen innebär bland annat att Svenska kyrkan bevarar det kyrkliga kulturarvet och håller det tillgängligt för allmänheten. KAE ska enligt Riksantikvarieämbetets föreskrifter användas till sådana kulturhistoriska merkostnader som motiveras av kulturmiljölagen.

Den kyrkoantikvariska ersättningen omfattar 460 000 000 kr per år (2020). Medlen tilldelas Svenska kyrkan av Kulturdepartementet. Svenska kyrkan beslutar sedan om fördelning av ersättningen mellan stiftet som i sin tur fördelar pengarna inom sitt område. Riksantikvarieämbetet yttrar sig över fördelningen i landet och länsstyrelsen yttrar sig över fördelningen i länet.

Förvaltningen av de allmänna begravningsplatserna ska som huvudregel bekostas av begravningsavgiften. Detta innebär även skötseln av enskilda gravanordningar som tillfallit upplåtaren och bedömts ha ett kulturhistoriskt värde, enligt Kammarkollegiet 2020. Det handlar då om ett urval gravanordningar som är identifierade vid en kulturhistorisk inventering och tydligt markerade på gravvårdskarta eller motsvarande, då det gäller gravanordning på ursprunglig plats, eller uppförda i inventarieförteckningen, i de fall den är flyttad och uppställd på någon annan plats.

I de fall kostnaderna kan täckas av begravningsavgiften ska inte kyrkoantikvarisk ersättning beviljas, såvida inte synnerliga skäl föreligger. Det kan till exempel handla om kunskapsunderlag utan direkt samband med begravningsverksamhetens förvaltningsansvar, exempelvis mer övergripande regionala eller nationella underlag, eller historiska sammanställningar som inte är framtagna för att ligga till grund för en kulturhistorisk bedömning i vård- och underhållsplan. Det kan också handla om åtgärder på begravningsplatser med mycket höga kulturhistoriska värden och en komplexitet som orsakar exceptionella kostnader, exempelvis vårdåtaganden i utrymmen som är otillgängliga för allmänheten som låsta gravkor utan gravrättsinnehavare.

VEM BESTÄMMER VILKA GRAVVÅRDAR SOM ÄR KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA?

De kulturhistoriska värden som finns på begravningsplatsen skyddas enligt kulturmiljölagen (KML). Förändringar som riskerar att "väsentligen" minska eller förvanska

FOTO: MICHAEL JOHANSSON

Kyrogården vid Skå kyrka på Färingsö i Stockholms län.

begravningsplatsens värden ska tillståndsprövas av länsstyrelsen enligt 4 kap. KML.

Församlingens vård- och underhållsplan tydliggör de kulturhistoriskt värdefulla inslagen på begravningsplatsen. Planen är ett underlag för skötseln och för länsstyrelsens tillsyn enligt KML. Åtgärder på begravningsplatsen som minskar värdena ska prövas av länsstyrelsen. Planerna ska förnyas senast vart tionde år.

Värderingen i vård- och underhållsplanen anger vilka gravvårdar som, när gravrätten gått ut, ska skötas via begravningsavgiften eller den kyrkoantikvariska ersättningen

VEM HAR ANSVARET FÖR VÅRDEN AV GRAVVÅRDARNA?

Vård- och underhållsplanerna omfattar det kulturarv på kyrkogårdarna som ska tas tillvara av kyrkogårdsförvaltningarna. De ska visa vad som behöver vårdas, på vilket sätt och varför. Gravrättsinnehavaren har ett ansvar för värden av den enskilda graven. Kyrkogårdsförvaltningen har vårdansvar för de gravvårdar som saknar gravrätt, och som är kulturhistoriskt värdefulla enligt begravningslagen eller kulturmiljölagen.

Kyrkogårdsförvaltningen har ansvaret för att begravningsplatsen i sin helhet vårdas och underhålls så att dess kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

HUR ÄR RUTINERNA NÄR GRAVRÄTTSSINNEHAVARE SAKNAS?

En gravrätt ges alltså i normalfallet på 25 år. Kyrkogårdsförvaltningen håller ett register över

gravrättsinnehavarna och strävar efter att detta ska vara aktuellt. Det hinner dock hända saker under ett kvarts sekel. Gravrättsinnehavaren själv kan drabbas av sjukdom eller av annat skäl bli oförmögen att vårda graven enligt vad kyrkogårdsförvaltningen bestämmer. Han eller hon kan ju också själv avlida. Det är idag inte ovanligt att människor avhänder sig gravrätter i förtid, kanske för att man inser att man inte orkar med värden eller för att man inte har råd att betala för att kyrkogårdsförvaltningen ska göra jobbet. Det rör sig om en årlig skötsel av platsen så den inte växer igen – men det handlar också om kravet på säkrade stenar, så att människor inte skadas om en sten välter.

Människor flyttar och traditionen med familjegravar blir därigenom uppluckrad. Upplåtelse kvarstår om gravrätten överläts till familjemedlem, annan närstående eller juridisk person. Kyrkogårdsförvaltningarna försöker att på olika sätt få nya gravrättsinnehavare och tillkännager detta genom att märka gravarna med maningar till släktingar eller andra med särskild anknytning att höra av sig. Det sker också en annonsering om beslut om återtagande av gravrätter när tiden gått ut och ingen hört av sig som vill förnya rätten. Då finns det också en chans för intresserade att reagera genom att ta kontakt.

Det är viktigt att tänka på att utgångspunkten för att få ta över en gravrätt är ett påvisat släktskap eller nära anknytning, till överlåtaren eller den som är gravsatt. En gravrätt får bara upplåtas till en juridisk person, exempelvis en förening, om det finns särskilda skäl. Det kan exempelvis vara en släktförening.

Kyrkogårdsvandring i Tvärred.

FOTO: EREN SVENSSON

Hur kan hembygdsföreningar bidra?

Många hembygdsföreningar kan bidra med viktig kunskap om våra begravningsplatser. De kan också bidra genom att delta vid kulturhistorisk värdering och praktisk skötsel av de gravvårdar som annars skulle plockas bort.

LÄRA KÄNNA BEGRAVNINGSPLATSENS KULTURARV

Både släktforskare och hembygdsvänner besitter värdefull kunskap om platsens historia, enskilda gravvårdar och bygdens människor. Den här kunskapen kan vara till stor nytta vid kyrkogårdsinventeringar. Arbetet kan också leda till sammanställningar över kyrkogårdarnas historia, som sedan blir kunskapsunderlag för församlingarnas vård- och underhållsplaner.

Vård- och underhållsplaner

Här är det viktigt att föreningar kan beskriva gravvårdarnas kulturhistoriska värde på det sätt som beskrivs i begravningslagen och kulturmiljölagen. Därför är det bra om lokala föreningar är med när vård- och underhållsplanerna tas fram. Ju mer kunskap vi kan förmedla om miljöerna, historien och de gravsatta, desto starkare blir våra argument för att gravvårdar också ska bevaras. Läs mer i avsnittet *Samverkan när kulturarvet ska värderas*.

Många gravrättsinnehavare tänker inte på att deras gravvård kan vara intressant även för

personer utanför familjen. Eftersom lagstiftningen kring våra begravningsplatser utgår ifrån ett privat ansvar finns det inget som hindrar människor från att avhända sig gravrätten. Det kan ske av vilka skäl som helst. Det kan hända att man helt enkelt vill glömma det förflutna. Här kan hembygdsföreningen göra en viktig insats genom att bidra med kunskap om hur gravplatserna på en kyrkogård tillsammans berättar om bygdens människor, historia och kulturarv.

Inom hembygdsrörelsen finns inte bara kunskap om den fysiska miljön, med budskap i sten, metall och trä. Här kan många också bidra med kunskap om kyrkogårdarnas biologiska kulturarv och gröna infrastruktur. Inte sällan hittar man ovanliga växtarter på begravningsplatsen, exempelvis planerade träd eller buskar.

Kunskapskällor

För den som vill lära känna begravningsplatsens kulturarv är skriften *Vägar till skånska kyrkogårdar* en utmärkt guide. Skriften är framtagen av Regionmuseet i Skåne i samverkan med Skånes hembygdsförbund och Göinge

Regionmuseet i Skåne
Landsantikvarien i Skåne

Ladda ner skriften *Vägar till skånska kyrkogårdar* som pdf.

hembygdsförening (2020). Här får du tips på många olika källor till kunskap och hur du kan använda dem. Under avsnittet *Begrepp, aktörer, styrmedel, litteratur och länkar* nedan hittar du en sammanställning av dessa källor. Ladda ner skriften *Vägar till skånska kyrkogårdar* som pdf.

En annan kunskapskälla av betydelse är boken *Ett levande kulturarv – kyrkogårdar i Växjö*, som utkom 2009. Utöver en bred kulturhistorisk exposé ger den många exempel på intressanta kyrkogårdsmiljöer inom stiftet.

Ytterligare en källa till kunskap som vi vill lyfta fram är den så kallade Gravstensinventeringen. Släktforskare över hela landet har sedan 1980-talets början systematiskt dokumenterat äldre gravvårdar bland annat genom att skriva av och fotografera inskriptionerna. Databasen är tillgänglig och sökbar via internet, och omfattar över 420 000 gravstenar och 900 000 personer (se avsnittet *Begrepp, aktörer, styrmedel, litteratur och länkar* nedan). Även om en del av gravvårdarna nu är borttagna, och därmed försvunna för alltid, finns informationen kvar att ta del av, för de som är intresserade.

Det har också förekommit insatser inom hembygdsrörelsen för att i studiecirkelform dokumentera berättelserna om de människor som begravts på platsen. Ett exempel utgör Säffle pastorat, där resultaten av studiecirkel i ämnet lagts upp i en publik databas (www.kyrkogardsvandring.se). När minnen kan läsas av många är det också möjligt med kompletteringar och korrigeringar. En studieplan för den här typen av studiecirkel finns på SHF:s hemsida länk. Ladda ner studieplanen *Kyrkogårdarnas berättelser - en studieplan* (pdf).

TA TILLVARA BEGRAVNINGSPLATSERNAS KULTURARV

Förutom med kunskap kan hembygdsföreningar bidra med vård av gravvårdar. Det handlar i första hand gravar där gravrätten gått ut, särskilt de med ett högt kulturhistoriskt värde. Här finns goda möjligheter att skriva skötselavtal med församlingen. Läs mer i avsnittet nedan *"Hur kan vi samverka med kyrkans organisationer och kulturmiljövården?"*

Församlingens vård- och underhållsplan för begravningsplatsen kan ligga till grund, även för den vård som hembygdsföreningen gör. Det finns olika handböcker eller skötselråd beroende på vilken vård som ska utföras. Ett exempel på vård- och underhållsplan är den om Hammarlövs kyrkogård i Skåne. En handbok om att sköta

gravstenar är Riksantikvarieämbetets *Vård av gravstenar* (2002). Där finns också fler litteraturtips. Du hittar länkar till vård- och underhållsplanen och handboken i avsnitten *Länkar* respektive *Litteratur* nedan.

"Utannonserade" gravvårdar som behöver tas om hand

Ett sätt att ta reda på vad som behöver tas tillvara är att bevaka annonser och tillkännagivanden från kyrkogårdsförvaltningarna om gravvårdar som man söker gravrättsinnehavare för. Hembygdsföreningar kan ta kontakt och erbjuda hjälp eller se till att informationen sprids vidare. Kanske kan informationen nå släktingar eller personer med nära anknytning till den gravsatta. Det är ofta den säkraste vägen för att graven i fråga kan få vara kvar för eftervärlden. Problemet är ofta att informationen inte når dessa personer i tid. Det kan bero på att man bor långt bort och inte bevakar den media där annonseringen sker eller är på plats när kyrkogårdsförvaltningen sätter ut skyltar om att gravrättsinnehavare saknas. Om ingen hör av sig kommer stenarna att återtas av kyrkogårdsförvaltningen. Kanske tas de bort från platsen, kanske förvinner de helt och hållet. Det är upp till den lokala kyrkogårdsförvaltningen att besluta om.

Ofta är det just dessa "utannonserade" gravvårdar som hembygdsföreningen kan ta sig an. Sveriges Släktforskarförbund har tagit ett

FOTO: MICHAEL JOHANSSON

Begravningsplats i Malmberget.

Den gamla kyrkogården vid Källs Nöbbelöv i Skåne.

initiativ som innebär att efterlysningar av gravrättsinnehavare i framtiden också ska kunna ske via förbundets hemsida www.rotter.se.

ANVÄNDA OCH UTVECKLA BEGRAVNINGSPLATSERNAS KULTURARV

Hur begravningsplatserna ser ut växlar förstås över landet. Det är det som gör dem så intressanta som upplevelsemiljöer och besöksmål. Många människor med kulturintresse tar en tur till kyrkogården på den plats dit de kommer för att få en upplevelse av bygdens särskilda historia. Stenmaterial, utsmyckningar, inskriptionerna med titlar och namn på orter och personer är nycklar till vardagen, som den en gång levdes just på den aktuella platsen. Det här gör förstås att det inte kan finnas någon enstaka kyrkogård som har ett större värde ur kulturarvssynvinkel, än någon annan. Alla är värda att upplevas. För att det ska vara möjligt också för framtidens människor gäller det att kulturarvet och dess särart bevaras på våra kyrkogårdar – och att vi berättar om det.

Anordna kyrkogårdsvandringar

Hembygdsföreningarna har på många håll också varit aktiva med kyrkogårdsvandringar, ofta i samverkan med församlingarna. Evenemangen brukar vara uppskattade och locka många deltagare. De flesta, i alla generationer, har något slags grundintresse av just kyrkogården. Det innebär att de gärna kommer för att lyssna och lära sig lite mer.

Bjud in inte bara in folk från bygden, vänd er också till tillresta personer. Tänk också på att det går att variera innehållet. Deltagarna kan då återkomma till en kyrkogård flera gånger, utan att få höra samma historier vid alla tillfällen. Ta god tid på er – som guide vid en vandring kan den viktigaste uppgiften vara att påbörja en berättelse, som deltagarna sedan kan fortsätta på. Om det kommer sådana tillägg är det givetvis värdefullt att kunna dokumentera det som sägs, för framtida bruk.

Handledning till kyrkogårdsvandringar

På SHF:s hemsida finns, som tidigare nämnts, studieplanen [Kyrkogårdarnas berättelser](#) som handlar om att samla berättelser till kyrkogårdsvandringar.

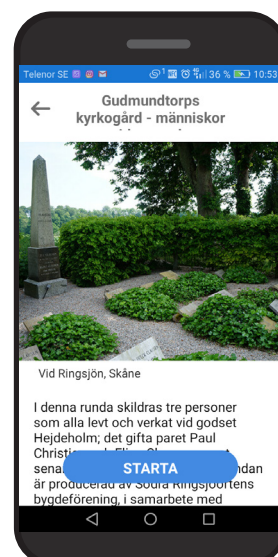
Handledningen bygger på den metod för studiecirkel som tagits fram inom Säfle pastorat, i samarbete med studieförbund och hembygdsföreningar. Fokus ligger på historien för enskilda människor som blivit begravda på platsen och är ett sätt att rädda denna berättarskatt för eftervärlden. Hemsidan www.kyrkogardsvandring.se har skapats för berättelserna, och den är underlag för att planera egna vandringar på kyrkogården. Informationen kan kompletteras och korrigeras av de som läser berättelserna.

Ladda ner studieplanen [Kyrkogårdarnas berättelser](#) som pdf.

Filmer och digitala verktyg

Ett sätt att tillgängliggöra begravningsplatsens och bygdens kulturarv är att ta fram guidematerial till kyrkogården. Detta kan göras i tryckt form likaväl som digitalt. Korta filmer från kyrkogården, med intressanta berättelser, kan vara ett bra sätt att öka intresset för platsen. Filmerna kan läggas ut på föreningens hemsida och på Youtube.

Skånes hembygdsförbund har tagit fram appen Shuttle, som är gjord för att skapa guidningar och rundvandringar i landskapet och också på kyrkogårdar. Guidad av vibrationer, ljud eller tal kommer användaren till gravvårdar och anläggningar på kyrkogården med spännande berättelser. Den virtuella guiden berättar om kyrkogården, och informationen kan stoppas, pausas och upprepas så många gånger du vill. Ta reda på mer om Shuttle nedan i avsnittet *Begrepp, aktörer, styrmedel, litteratur och länkar*.

Appen "Shuttle" för den som vill skapa digitala guidningar.

Hur kan vi samverka med kyrkans organisationer och kulturmiljövården?

En framgångsfaktor i arbetet med att ta tillvara kyrkogårdarnas kulturarv är samverkan med församlingarna. Inom hembygdsrörelsen kan vi ha kontakt med kyrkan på olika nivåer: lokalt, regionalt och nationellt. Lokalt kan vi samverka med pastoratet eller församlingen. Regionalt kan det ske med stiftet och nationellt med Svenska kyrkans kansli och Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation. Centralt för samverkan är att hembygdsföreningarnas representanter kan delta i värderingen av kyrkogårdarnas kulturarv när man upprättar vård- och underhållsplaner. Det sker på många håll i landet. Det är med utgångspunkt från de kulturhistoriska värderingarna som besluten tas om vilka gravvårdar som är lokalt kulturhistoriskt värdefulla.

SAMVERKAN NÄR KULTURARVET SKA VÄRDERAS

För att vi i hembygdsrörelsen ska kunna berätta vilka uttryck på begravningsplatsen vi tycker är kulturhistoriskt värdefulla, och som därför också bör bevaras, behöver framförallt lokala föreningar vara med när församlingen tar fram sina vård- och

underhållsplaner. Om inte församlingen bjuder in hembygdsföreningen i värderingsprocessen behöver föreningen själv kontakta församlingen för dialog om hur den kan bidra. Det kan också vara värdefullt att ha kontakt med länsstyrelsen eller det länsmuseum som upprättar planerna.

På motsvarande sätt kan regionala hembygdsförbund och riksförbundet föra dialog med stiftet respektive Svenska kyrkan om hembygdsrörelsens medverkan i vårdplaneprocesserna.

SAMVERKAN VID VÅRD AV KULTURARVET

Vi kan också arbeta tillsammans med församlingarna om vården, och då särskilt om den skötsel av gravvårdar som inte utförs av dem.

Församlingarna sätter upp villkor för hur man kan arbeta ihop. Här är frågan om god arbetsmiljö särskilt viktig då det kan finnas risk för skador. Det är lämpligt att skriva skötselavtal med församlingen, där olika ansvar tydliggörs, inte minst när det gäller ansvar enligt arbetsmiljölagen. Ett exempel på skötselavtal, det mellan Tvärreds hembygdsförening och Ulricehamns pastorat, hittar du under *Styrmedel* i avsnittet *Begrepp, aktörer, styrmedel, litteratur och länkar*.

SAMVERKAN FÖR ATT GÖRA KULTURARVET MER TILLGÄNGLIGT

Hembygdsföreningarna och församlingarna har allt att vinna på att samarbeta när det gäller att göra begravningsplatsens kulturarv mer känt. Även om detta inte kräver reglering på samma sätt som för värdering och vård kan det vara bra att teckna något slags avtal om vad man vill med samarbetet. Läs mer ovan i avsnittet *Använda och utveckla begravningsplatsernas kulturarv*.

Trosa lands kyrka i Södermanlands län.

FOTO: HÖLGER ELLGAARD, WIKIPEDIA CCBY-SA

Svenska kyrkan

Begrepp, aktörer, styrmedel, litteratur och länkar

BEGREPP

Begravningsavgiften

Begravningsavgiften finansierar begravningsverksamheten. Begravningsavgift betalas av alla som är folkbokförda i Sverige och som har en kommunalt beskattningsbar inkomst, oavsett religion.

Begravningsverksamhet

Begravningsverksamheten är ett samhällsuppdrag som staten har gett Svenska kyrkans församlingar över hela landet, med undantag för Stockholms och Tranås kommuner. Där har begravningsverksamheten varit kommunal sedan 1800-talet.

Gravanordning

Gravanordningar är gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller andra liknande anordningar på en gravplats. En gravsten är en gravanordning.

Gravrätt

Gravrätten är den rätt som uppkommer när en bestämd gravplats på en allmän begravningsplats upplåts av den som förvaltar begravningsplatsen till någon för gravsättning.

Gravrättsinnehavaren

Gravrättsinnehavaren är den som har rätten till en grav.

Huvudman

Församling inom Svenska kyrkan eller kommun som ska anordna och hålla allmänna begravningsplatser för dem som är folkbokförda inom ett visst geografiskt avgränsat förvaltningsområde.

Kulturhistoriskt värde

Enligt Riksantikvarieämbetets Plattform Kulturhistorisk värdering och urval (2014) är kulturhistoriskt värde ”de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag.” ”Kulturvärde” är en samlingsbenämning för sådana värden som tillskrivs företeelser, med utgångspunkt i kulturhistoriska, sociala och estetiska aspekter.”

Upplåtaren

Det är upplåtaren, huvudmannen, som beslutar när och hur upplåtelsen av gravplats kan ske.

AKTÖRER

Församlingen

Grunden i Svenska kyrkans organisation är församlingarna. Det finns drygt 1 300 lokala församlingar som tillsammans täcker hela landet. Församlingarna har självstyrelse men är samtidigt en del av ett stift och Svenska kyrkan som trossamfund. Församlingen är en gemenskap för medlemmar som är bosatta inom församlingens geografiska område. Flera församlingar kan samverka i ett pastorat. Pastoratet är en samverkansform där församlingarna hjälps åt att utföra grundläggande uppgifter.

www.svenskakyrkan.se/sokforsamling

Länsstyrelsen

Länsstyrelsen har ansvar för det statliga kulturmiljöarbetet i länet. Många kyrkobyggnader, kyrkotomter, begravningsplatser och kyrkliga inventarier är skyddade genom kulturmiljölagen. För att ändra i ett kyrkligt kulturminne krävs tillstånd från Länsstyrelsen. Myndigheten ger också råd och yttrar sig i frågor om vård- och underhållsplaner samt utövar tillsyn.

www.lansstyrelsen.se

Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet är den nationella myndighet i Sverige som leder och stöder arbetet med att bevara, använda och utveckla kulturarvet. Myndigheten har överinseendet över kulturmiljöarbetet i landet.

www.raa.se

Svenska kyrkan

Svenska kyrkan är Sveriges största kristna trossamfund. Det nationella kyrkokansliet i Uppsala arbetar med frågor som rör hela Svenska kyrkan. Frågor om det kyrkliga kulturarvet hanteras i huvudsak av avdelningen för gemensamma funktioner.

www.svenskakyrkan.se

Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation

Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation (SKAO) är arbetsgivar- och serviceorganisation

för Svenska kyrkans församlingar, pastorat och stift. SKAO ger rådgivning och utbildningar i arbetsgivar- och arbetsmiljöfrågor.

www.svenskakyrkan.se/arbetsgivare

Sveriges Släktforskarförbund

Sveriges Släktforskarförbund är det sammanhållande organet för den svenska släktforskarvärlden. Förbundets huvudsakliga uppgift är att ge stöd och service åt lokala släktforskarföreningar och regionala förbund. Sveriges Släktforskarförbund verkar för att sprida kännedom om släktforskningen som kulturfaktor, ideell rörelse och vetenskap och är de anslutna släktforskarföreningarnas röst i kontakten med myndigheter och beslutsfattare. Sveriges Släktforskarförbund driver släktforskarportalen *Rötter* och ger ut tidningen *Släkthistoriskt Forum* och *Släktforskarnas årsbok* (Sveriges Släktforskarförbunds årsbok).

www.rotter.se

STYRMEDEL

Arbetsmiljölagen SFS 1977:1160

www.riksdagen.se

Begravningslagen SFS 1990:1144

www.riksdagen.se

Kulturmiljölagen SFS 1988:950

www.riksdagen.se

Kyrkoantikvarisk ersättning

Den ersättning staten bidrar med till Svenska kyrkan för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena och som ska användas till kulturhistoriskt motiverade kostnader som följer av åligganden enligt 4 kap. kulturminneslagen.

Skötselavtal

Avtal mellan kyrkogårdsförvaltningen/församlingen och en förening, och som reglerar bland annat arbetsmiljöfrågor, vad som ska skötas och i vilken omfattning. [Se exempel på avtal från Tvärreds HF och Ulricehamns Pastorat på SHF:s hemsida \(pdf\)](#).

Vård- och underhållsplaner

Vård- och underhållsplaner är övergripande planeringsinstrument med syfte att dels ge långsiktighet och helhetssyn i pastoratets fastighetsförvaltning, dels ge underlag för

bidragsgivning och tilldelning av kyrkoantikvarisk ersättning samt i god tid ge möjlighet till granskning och beslut från olika myndigheter där så behövs. Planerna syftar även till bevarande av kyrkans kulturhistoriska värden, och ska uppdateras senast vart tionde år. Ett exempel på vård- och underhållsplan är den från Hammarlövs kyrkogård i Skåne

regionmuseet.se

LITTERATUR

Hammarlövs kyrkogård.

Vård- och underhållsplan

2019. Karin Hernborg. Regionmuseet Skåne.

regionmuseet.se

Kyrkans begravningsplatser förr och nu

2017. Eva Grönwall. Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.

www.svenskakyrkan.se

Minnets stigar. En resa bland svenska kyrkogårdar

2001. Anita Theorell och Per Wästberg. Foto Hans Hammarskjöld.

När döden gästar

1937. Louise Hagberg. Faksimil 2015. Nordiska museets förlag.

Vård av gravstenar

2002. Riksantikvarieämbetet.

raa.diva-portal.org

Vägar till skånska kyrkogårdar

2020. Regionmuseet i Skåne. I samverkan med Skånes hembygdsförbund och Göinge hembygdsförening.

www.hembygd.se

Ett levande kulturarv – kyrkogårdar i Växjö stift

2009. Red Magdalena Jonsson.

DIGITALISERAD INFORMATION

Antikvarisk topografiska arkivet (ATA)

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) och Vitterhetsakademins bibliotek ingår i myndigheten Riksantikvarieämbetet. Det har en lång historia och samlingarna har byggts upp under flera hundra år. Samlingarna innehåller främst ämnena arkeologi, kultur-

miljövård, medeltidens konst- och byggnads-historia, museologi och numismatik vid Riksantikvarieämbetet. Här finns också äldre ritningar över kyrkomiljöer.

www.raa.se

Appen Shuttle

Shuttle är en app till Android och iPhone. Den är baserad på appen *Tidsmaskinen*, som var en del i ett flerårigt forsknings- och utvecklingsprojekt där Certec, Lunds universitet, Linnéuniversitetet och Skånes hembygdsförbund arbetade tillsammans. Region Skånes kulturnämnd stöttade ekonomiskt.

www.hembygd.se

Gravstensinventeringen

Sveriges släktforskarförbunds databas över dokumenterade gravstenar

grav.rotter.se

Folklivsarkivet i Lund

Folklivsarkivet i Lund (Lunds Universitets Folklivsarkiv, LUF) – före 1946 benämnt Folkminnesarkivet i Lund – dokumenterar folklig kultur i Sverige. Kontor och samlingar finns på Arkivcentrum Syd i Lund.

www.folklivsarkivet.lu.se

Fornsök

Riksantikvarieämbetets söktjänst Fornsök innehåller information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige, både på land och i vatten.

www.raa.se/hitta-information/fornsok

Fotografier, avbildningar och flygbilder

Sådana källor finns bland annat vid Riksantikvarieämbetet, Sveriges hembygdsförbund, hembygdsföreningar, kommuner och museer. Exempel:

Hembygdsportalen som innehåller texter, bilder, bildgallerier, filer och person med koppling till platser runt om i landet, men också aktiviteter som föreningarna anordnar. Källor till materialet är Sveriges hembygdsförbunds medlemsföreningar, men här finns också information från Wikipedia.

www.hembygd.se/utforskaplatsen

Kulturmiljöbild är Riksantikvarieämbetets bilddatabas där du fritt kan spara ned och använda tusentals bilder. I bilddatabasen finns närmare 200 000 digitaliserade och sökbara bilder, där många är från kyrkomiljöer. Riksan-

tikvarieämbetet strävar efter att alla dessa kulturmiljöbilder ska kunna spridas och användas vidare. Bilderna är därför fria att ladda hem och använda.

www.raa.se/hitta-information/kulturmiljobild

Kulturmiljöprogram från länsstyrelser och kommuner

Kulturmiljöprogrammen är viktiga underlag för den hållbara utvecklingen. Två exempel här är från länsstyrelsen i Norrbotten och från Leksands kommun. De sätter in kyrkomiljöernas kulturarv också i ett regionalt och lokalt landskaps- och utvecklingsperspektiv.

Kulturmiljöprogram för Norrbottens län

Programmet är gemensamt för kulturmiljövården i länet och ska användas vid prioritering av olika insatser för att bevara, dokumentera och tillgängliggöra länets värdefulla kulturmiljöer under åren 2010–2020.

www.lansstyrelsen.se/norrbotten

Kulturmiljöprogram för Leksands kommun

Det kommunala programmet ska visa hur kommunen och fastighetsägare kan använda, utveckla och tillvarata kulturmiljön för att skapa en attraktiv kommun och livsmiljö. Programmet är också ett stöd vid handläggningen av plan- och bygglovsärenden.

www.leksand.se

Kyrkoarkiven vid Riksarkivet och församlingarna

Kyrkoarkiven finns digitaliserade vid Riksarkivet och församlingarna. De är en viktig källa för bland annat släkt- och hembygdsforskare, och ger uppgifter om exempelvis personers födelse, vigsel, död och flytt. Material finns publicerat från slutet av 1600-talet till 1900-talets början.

sok.riksarkivet.se

Kyrkogårdsvandringar i Säfte pastorat

Kyrkogårdsvandring.se är en plats där människor som lämnat oss får nytt liv. Här kan du följa med på vandring på kyrkogårdar i Säfte pastorat och göra resor till svunna tider.

www.kyrkogardsvandring.se

Lantmäteriets Historiska kartor

Lantmäteriet har en av världens största kartskatter. I det digitala arkivet finns mer än en miljon historiska kartor och de sträcker sig så långt bak i tiden som 1628.

www.lantmateriet.se

Svenska kyrkans församlingars ritningar och arkivhandlingar

Ta kontakt med din församling om handlingar.

www.svenskakyrkan.se/sokforsamling

Sveriges hembygdsförbunds nationella kyrkokonferens i Skara 2019

www.hembygd.se

Vård- och underhållsplaner

Vård- och underhållsplaner är övergripande planeringsinstrument med syfte att dels ge långsiktighet och helhetssyn i pastoratets fastighetsförvaltning, dels ge underlag för bidragsgivning och tilldelning av kyrkoantikvarisk ersättning samt i god tid ge möjlighet till granskning och beslut från olika myndigheter där så behövs. Planerna syftar även till bevarande av kyrkans kulturhistoriska värden, och ska uppdateras senast vart tionde år. Ett exempel på vård- och underhållsplan är den från Hammarlövs kyrkogård i Skåne.

regionmuseet.se

Sveriges hembygdsförbunds arbete med natur- och kulturlandskapet

Engagemanget för begravningsplatsernas kulturarv är en del av Sveriges hembygdsförbunds arbete med natur- och kulturlandskapet. På SHF:s hemsida kan du läsa mer och ladda ner programmet "Hållbara landskap"

Läs mer på www.hembygd.se/hallbaralandskap

